

ҒАЛЫМНЫҢ КЕМЕЛДІГІ МЕН КӨКЖИЕГІ

Тәуелсіздік тұсында қазақ әдебиеттану ғылымында Абай мұрасын қайта зерттеу, Шығыс әдебиетімен байланысына назар аудару, діни философиялық трактаттарына талдаулар жүргізу, Абай шығармашылығын жаңаша бағытта зерттеуге ден қойыла бастады. Абай және фольклор деген тақырыпта да С. Қасқабасовтың талдаулар жасады. Дегенмен, Абай өлеңдерінің шығу тарихы, шығармаға арқау болған кейіпкер, автордың айтпақ болған негізгі идеясы мен орын алған оқиғалардың салдары, одан шығар қорытынды жайында профессор Ш. Ыбыраевтың соңғы зерттеуі қазақ әдебиеттану ғылымы үшін айрықша жаңалық болғанын айтуымыз керек.

Белгілі түрколог ғалым бұл бағытқа да жан-жақты тыңғылықты дайындықпен кіріскен. Фольклор саласынан бөлек қазақ әдебиетінің тарихына қатысты да көптеген зерттеулері бұрыннан бар екенін білеміз. Бұл еңбектер арасында «Абай феномені» деп аталатын еңбектің шоқтығы биік. «Өлеңге әркімнің де бар таласы» деп Абай атамыз айтпақшы, өзін әдебиетшімін деген ғалымның бәрі Абайға соқпай кетпесі анық. Алайда, қанша зерттесең де Абайдың телегей теңіздей тұңғыық ойының терең сырын ашу кез-келген ғалымға бұйыра бермейді. Профессор Ш. Ыбыраевтың аталмыш кітабы Абай атамыздың өлеңдерінде былайғы жұртқа беймәлім көрінетін кейіпкерлердің жұмбақ сырын ашуға тырысқан. Ақынның жұмбақ бейнемен берген образы арқылы не айтпақ болғанын, социум контексінде ашуға тырысады; сол арқылы Абайдың байқампаздық, сыншылық қыры бұл зерттеуде жарқырай көрінеді. Бұл да Шәкір Ыбыраевтың өзіне тән байқампаздық қырынан хабар бергендей.

Ғылым көкжиегіне көтерілген көрнекті тұлғалардың салмақты жазылған дүниелерінің түбіне үңіле қарағанда, өз дәуірі туғызған парасат пайымы терең, заманынан асып туған, адамзатқа сәулесін шашып туған сұңғыла жанның қағаз бетіне ойып түсірген сөз маржандарына қарап сол ғұламаның парасат деңгейін кейінгі ұрпақ ой таразысына салып жататыны бар. «Таулар алыстаған сайын асқақтай түседі» дегендей ғасырлар қойнауына сүңгіген сайын өзінің ғибратты сөздерімен, топырақ астында тот баспай жылтырап жататын саф алтындай салмақты ойларымен болашақ ұрпақты тәрбиелеп келе жатқан алып тұлғалардың ұлылығы мен бірегей болмысын халыққа ұғындырып, тәптіштеп түсіндіріп беру үшін де ондай ғалымға биік парасат пен терең түсінікпен қатар қалт еткенді қағып түсер қырағылық пен сергектік те керек. Мұндай ғалымдардың өзі ғылыми ортада көп кездесе бермейді.

Көпшілігіміз елей бермейтін, астарына үңіле бермейтін осындай көп қатпарлы күрделі де күресінге толы Абай өміріндегі кейбір қырлары мен сәттеріне терең бойлай отырып, оның көпшілікке белгісіз боп келген тұңғыықтағы сырларын ашу бүгінде фольклорист Шәкір ағамыздың бағына бұйырған екен. Ол өзінің «Абай феномені» атты монографиясында: «Абайдың ой еркіндігі, шығармашылығының ешнәрсеге тәуелсіз болуы – шын мәнінде феномендік құбылыс. Абайдың ойы да, шығармашылығы да – қайталанбайтын, сол дәуірде, сол жағдайда жүзеге асқан реалды шындық. Бұл жағдай Абай шығармаларының идеясынан да, структуралық түзілісінен де көрініс тапқан. Абайдың алаңдайтын бір ғана мәселесі бар – ол қазақ жұртының тағдыры»[1, 26-б.], - деп Абайдың жеткен биігін шын мәнінде бұл

дүниеде көптеген адамдардың бағына бұйыра бермейтін сирек құбылыс екендігін дөп басып көрсетіп өтеді.

Абайдың дерті – қоғамда белең алған келеңсіздік дерті. Абай адамның азғанына, заманның бұзылғанына қынжылады. «Жамандық жеке бастың мінездемесі емес, әлеуметтік мәртебеге ие.

Ел бұзылса, құрады шайтан өрмек,
Періште төменшіктеп, қайғы жемек.

«Шайтан өрмегі» - кеселді мінездеменің әлеуметтік статусын белгілейді. Қоғамды жайлаған, теріс әрекетке жұмылдырылған үдерістердің астарында тұрған ұғым – әлеуметтік үлгінің жоқтығы немесе шайтан жолы үлгіге айналғандығы» [2, 49-б.], – деп қоғамда белең алған келеңсіз кеселмен ұдайы күресіп отыру қажеттігін көрсетеді.

Дүниеде ештеңеге ат үсті қарамайтын, барлық нәрсенің байыбына баруды көздейтін, зымыраған уақыттың көшіне ілеспей артта қалып қойса да аспай-саспай жүріп-ақ дүниені өзінің салмақты ойларына бағындыра білетін саланың бірі – ғылым. Ғылым саласы да кез-келген адамның бақшасында пісе бермейтін, піскеннің өзінде талай жанның санасын сарғайтып, құпия ілімнің кілтін таппай қартайтып жіберетін салмағы ауыр, сонысымен қоймай ол талғамы биік, кірпияз да талғампаз дүниеге жатады. Он сегіз мың әлемді жаратқан жаратушы бір Алланың тылсымға толы дүниесінің сырына үңілу, сан-саладан ашқан жаңалығын халыққа жеткізу қаншалықты ауыр, мехнаты мол жұмыс болғанымен де ол ғалымның маңдайына жазылған бағы, өз елінің дамуына ашылған даңғыл жолы екен. Әрбір ғалымның еткен еңбегі мен шыққан биігіне баға бере отырып, ой-өресі елден асқан, артына баға жетпес мол мұра қалдырған таза ғалымдар қай кезде де көп болмаған. Қазақ даласы да Шығыс пен Батыс ілімінен тел емген, Абай, Шоқан, Ыбырай, Әлихан, Ахмет секілді ұлы перзенттерден кенде болмаған. Соның ішінде қазақтың темірқазығы ұлы ақын Абай Құнанбайұлының орыны бір бөлек. Ақынның шығармаларын қанша оқығанымызбен оның астарлы мағынасының байыбында тұнған сырды дәл ашу үшін де Шәкір Ыбыраев секілді сабырлы да әр сөзіне салмақ салып ой таразысына салатын кәнігі сыншы қажет екенін, оның ақын жайлы толғаныстарынан, әрбір өлеңі арасындағы сабақтастық пен талғампаздығын дөп басқандығынан аңғаруға болады. Мысалы осы кезге дейін Абайдың «Қыз сыны» атымен елге танылған өлеңін М. Әуезовтың «Аттың сынына» ұқсас сырттай суреттеуге құрылған деген пайымына түсінік бере отырып, ақынның бұл шығармасы бұрынғы ақындардың қызды сырттай мақтайтын, қыз көруге келген дәстүрдің аясындағы қалыпты өлеңдердей емес, оның сыры терең әрі сыртқы сұлулық пен ішкі мәдениеттің үйлеспейі замана трагедиясы екендігін ғылыми түрде дәлелдейді: «Заманның қыз тағдырымен сабақтастығы, ішкі дүниенің жұтаңдығы әлеуметтік жағдаймен бірге пайымдалатыны жігіттің мінездемесінен туындайды. «Орынды іске жүріп ой таппаған» жігітке тап келетін қыздың да жүріс-тұрысында «ой таппағандық» бар. Себебі қыздың талқыға салатын, қарым-қатынасты парасат деңгейінде салмақтайтын ой елегінің өрісі тарылған. Толықсыған тән сұлулығына жан сұлулығы кереғар. Жағдайдың осылай қалыптасуы – әлеуметтік ортаның ащы жемісі» [2, 64-б.], - деп Абай поэзиясында айтылатын «қыз», «шал» секілді образдардың символдық мәні тым тереңде жатқандығын ұғындырып өтеді. Ұлы Абай қай кезде де айналасында болып жатқан оқиғалар мен жәйттарға парасат пайымымен зерделей ой түйіп, сын көзімен қарап үйренген. Надандық пен пасықтықты, қарны жуан билер мен ел үстінен пайда табатын тоғышарларды аямай ажуалап, сөзбен түйреп отырған. Ақын өз халқының бойындағы міні мен кемшілігін еш уақытта жасырып қалған емес. «Сын түзелмей мін түзелмес» деген қағиданы қатаң ұстаған жан. Сондықтан да Абай ұлттың ұлы ұзтазы болып қала береді. Ендеше Абай философиясы мен психологиясы әлі де жұмбақ күйінде сырын ашпай жатқандығын осындай терең зерттеулер арқылы түсінетін боламыз. Ш. Ыбыраев «Абай феноменінің» екінші кітабын аяқтап, баспаға ұсынып отыр. Бұл еңбек қазақ жастарын ғылымға баулып,

шығарманы оқығанда сыни көзбен қарауға, терең пайымдауға үйрететін талғамы терең еңбек болатыны сөзсіз.

Ш. Ыбыраев ғалым ретінде нағыз кемелденген, творчестволық шабытпен жиған-терген ілімін өнеге ретінде студенттер мен өз оқырмандарына құнды зерттеулерін тоқтаусыз беру үстінде жемісті еңбек етіп келе жатыр. Соның бірі оқулық жазу мәселесі. Қазіргі кезде қазақ фольклортану ғылымында бұл саланың даму бағыты мен теориялық ерекшеліктері жайында жазылған оқулықтар да қоғамда тапшы. Кезінде М. Ғабдуллин жазған «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» атты (1958, 1964, 1974) жылдары жарық көрген кітабы, Ә.Қоңыратбаевтың «Қазақ фольклорының тарихы» (1991), С. Садырбаевтың «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» (1977) секілді оқулықтар мен оқу құралдары жарық көрді. Алайда, Кеңес дәуірінде жазылған бұл еңбектердің ішінде қазіргі талапқа сай келмейтін тұстары да бар. Себебі бұл еңбектер сол кезде орыс ғылымында қалыптасқан «фольклор дегеніміз – халық ауыз әдебиеті» деген қасаң тұжырым аясынан шыға алмады. Фольклорды әдебиет заңдылығы негізінде қарастыру белең алған еді. Фольклордың тек көркемдік жағы ғана зерттеу нысанына айналды. Діни сарындар, бақсы-балгерлердің ем-домы, наным-сенімдердің дінге қатысты тұстары цензураға ілікті. Этнология, археология, мәдени антропология, теология секілді фольклормен тығыз байланыста жатқан тұстары зерттеу нысанына айналмады. Тәуелсіздік алған соң фольклор ғылымын дамыған елдердің әдістемесімен зерттеу күн тәртібіне шықты. Алайда, бұл салада оқулық пен оқу құралы әлі де өз деңгейінде жазыла қойған жоқ еді.

«Фольклордың тарихи даму кезеңдері адамның ойлау жүйесінің қалыптасу жолдарымен өрелесіп жатыр. Ерте дәуірде фольклорды тудырған ортаның психологиясын қазіргі адамның ойлау жүйесімен түсіндіру – тиісті нәтижеге жеткізбесі анық. Сондықтан да фольклордың дүниетанымдық және психологиялық аспектілерін пайымдауда антропологияның зерттеу нәтижелері маңызды рөл атқарады» [3, 12-б.], - деп мәдени антропологияның аясында қалыптасқан философиялық және психоаналитикалық мектептердің тәжірибесі қазақ фольклорының материалында әлі күнге іс-тәжірибеге және зерттеу тұғырнамаларына негіз бола алмай келе жатқанын сөз етеді. Соның салдарынан біздің елдегі бұл ғылым саласы шет елдерде орын алған структурализм, постструктурализм, герменевтика, феноменология және элеуметтану салаларындағы ізденістерден қазақ фольклоры шет қалып келе жатқандығын, бұл саланың батыстық зерттеулерден көп жылдарға артта қалып қойғанына қынжылыс білдіреді.

Жарық көрген бұл еңбектердің қай-қайсысы да жоғары оқу орындарының студенттері үшін, сонымен қатар ғылыми ортада жүрген кез-келген маман үшін таптырмас құнды еңбек болып табылады. Ғалымның бұл зерттеу еңбегі Тәуелсіз Қазақстан тарихындағы іргелі әрі күрделі еңбек екендігін атап өткеніміз жөн. Профессор Ш. Ыбыраев әлі де өзінің құнарлы еңбектерімен өз оқырмандарын қуанта беретіні сөзсіз. Өз кезегімізде біз де профессор ағамызға қажымас қайрат пен творчестволық табыстар тілейміз.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ыбыраев Ш. Абай феномені. – Нұр-Сұлтан: «Полиграфкомбинат» ЖШС, 2021. – 240 б.
2. Ыбыраев Ш. Тұлға тұғыры. Зерттеулер мен мақалалар / Құраст. Р. Мәженқызы, Қ. Кеменгер. – Нұр-Сұлтан: «Дәме» ЖШС баспаханасы, 2020. – 140 б.
3. Ибраев Ш. Қазақтың ғұрыптық фольклоры. – Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2021. – 254 б.

Әбжет Бақыт Сырымұлы,
ф.ғ.к., доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті,
e-mail: bakyt.abzhet@ayu.edu.kz